

НА ШЛЯХУ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СКЛАДОВИХ МОТИВАЦІЇ ДО УЧІННЯ ДІТЕЙ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Пророк Наталія Василівна (м. Київ, Україна)

Orcid ID 0000-0002-9510-1108.

В статті розглянуто можливі теоретичні підходи щодо вивчення мотивації до учіння сучасних школярів, які допоможуть в операціоналізації складових цієї мотивації при створенні системи її психологічної діагностики. Показано, що без правильного використання психодіагностичної інформації неможливо вчасно помітити і запобігти зниженню мотивації до учіння у школі та підвищити результативність навчально-виховного процесу.

Ключові слова: мотивація до учіння, психодіагностика, віртуальний світ, діяльнісний підхід, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація, змішана мотивація.

The article consider possible theoretical approaches to studying the motivation to learn of modern schoolchildren. These approaches will help in the operationalization of the components of this motivation in creating a system of its psychological diagnosis. It is shown that without the correct use of psychodiagnostic information it is impossible to notice and prevent a decrease in motivation to learn at school and increase the effectiveness of the educational process.

Key words: motivation to learn, psychodiagnostics, virtual world, activity approach, internal motivation, external motivation, mixed motivation.

Актуальність. Педагогічна практика сьогодення, наукові дослідження свідчать про те, що в мотивації до учіння сучасних дітей відбулися значні зміни: спостерігається демотивованість до учіння в школі і різюча мотивація до діяльності в інтернеті і соціальних мережах (Шпітцер М., Немеш О.М., Кондратенко Л.О., Пророк Н.В. та ін.). Але отримати інформацію про ці зміни достатньо складно, в тому числі і тому, що явно не вистачає

психодіагностичних методик для їхнього дослідження. Адже традиційний підхід до діагностики мотивації не враховує докорінну зміну навчальної ситуації дитини (втрата школою статусу головного джерела пізнавальної інформації, зниження авторитету дорослих та ін.), а тому не може дати в розпорядження психологів і педагогів інформацію про мотивацію сучасників, яка адекватна її реальному стану і конче потрібна для побудови ефективних навчальних, виховних та розвивальних стратегій. Зауважимо також, що класичні, давно перевірені тестові методики розроблялись у час, коли становлення особистості, формування когнітивних структур дитини проходило у взаємодії лише з реальним світом. Сучасні ж діти з раннього віку знайомляться з двома реаліями – світу наявного, матеріального та світу не матеріального, віртуального, який вони можуть не тільки уявляти чи бачити, але й у який вони можуть «входити», жити в ньому, і з яким можуть взаємодіяти. Таке діяння в ірреальності та викликані ним зміни у багатьох сферах психіки (Асмолов А.Г., Шпітцер М., Немеш О.М. та ін.) потребують глибокого вивчення, яке можливе лише за наявності спеціальної системи психологічної діагностики, здатної відслідковувати ці зміни [4].

Мета статті - розглянути можливі теоретичні підходи щодо вивчення мотивації до учіння (чи учіннєвої мотивації) сучасних школярів, які допоможуть в операціоналізації складових цієї мотивації при створенні системи її психологічної діагностики.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, найбільш продуктивною методологічною основою дослідження проблем мотивації до учіння є *діяльнісний підхід* до вивчення психологічних явищ. Ідея видатних психологів С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, А.В. Запорожця, Д.Б. Ельконіна про розвиток особистості в діяльності і теорія діяльності О.М. Леонтьєва (у якій було реалізовано генетичний підхід до розуміння і вивчення психіки) не втрачають своєї актуальності і в наш час. Постулати цієї теорії стосуються насамперед процесу зародження людської психіки в діяльності, механізмів її розвитку через розвиток діяльності (Леонтьєв О.М., Запорожець А.В., Давидов

В.В. та ін.). Отже, діяльність виступає в якості пояснювального принципу, а психіка – як те, що пояснюється. Три принципи, на яких заснований діяльнісний підхід, чітко сформулювала Н.Ф. Тализіна: неперервний зв'язок психіки із діяльністю; єдність зовнішньої матеріальної і внутрішньої психічної діяльності, яка породжується зовнішньою; соціальна природа психічного розвитку людини. Сильною стороною діяльнісного підходу є те, що він не ігнорує реальне життя: це такий простір мислення в психології, який породжує неklasичну психологію, за якою майбутнє (Асмолов А.Г., Іванніков В.А., Тализіна Н.Ф., Залесскій Г.Е., Айдарова Л.І. та ін.). Адже особистість у рамках постнеklasичних підходів розглядається як активний самодетермінований суб'єкт. В основі таких поглядів лежить розуміння сутності людини, яке сформульовано в гуманістичній психології: головна рушійна сила життя – тенденція «до росту, руху вперед»; тобто поведінка вмотивована потребою розвиватися та покращуватися і орієнтована на рух до певних цілей (зокрема, на пошук нових вражень, зміни в оточенні, на гру, творчість, дослідження тощо); потреби вищого рівня базуються на діяльнісній природі людини, її прагненні до активної продуктивної діяльності, творчості, досягнень та ін. (Леонтьєв О.М., Роджерс К., Фрейберг Дж., Маслоу А. та ін.). Отже дитина в парадигмі сучасного діяльнісного підходу розглядається як суб'єкт (автор) діяльності, який може бути ініціатором розвитку цілісної діяльності дитини і дорослого. Тобто ініціатор-дитина може вносити суттєві корективи у вихідний замисел (проект) діяльності, яка задається дорослим за зразком. А це, в свою чергу, може призводити до проблематизації свідомості і самого дорослого (Асмолов А. Г.).

На наш погляд, просунутись в розумінні мотиваційних процесів значно допомагає і такий авангардний напрямок сучасної психології (зокрема і психології навчання), що надає високу значущість мотиваційно-смісловій ланці діяльності (Леонтьєв Д.А.). Важливо зауважити, що поняття смислу лежить в основі особистісно-зорієнтованої освіти (Айдарова Л.І., Кудрявцев В.Т.), у якій важливу роль мають особистісно-значущі для учасників навчання,

аспекти.

Згідно із сучасними поглядами на мотивацію, для кращого розуміння цього психологічного явища у процесі його вивчення необхідно розглядати не тільки мотиви, а й пов'язані із ними компоненти психіки (чи психологічні реальності), такі як цілі, настановлення, потреби, ціннісно-сміслові орієнтації, локус-контроль, через які відбувається опосередкований вплив на мотиви [1]. Адже всі ці спонуки, перебуваючи у складних динамічних відношеннях, задіяні в процесах мотивації (Ельконін Д.Б., Асєєв В.Г., Маркова А.К.).

Розглядаючи діяльність як процес взаємодії суб'єкта з навколишнім світом, як відношення людини до дійсності, як джерело формування психічних образів і психічного опосередкування відносин суб'єкта із елементами об'єктивної предметної дійсності, можна назвати ті основні концептуальні положення *діяльнісного підходу*, на які можна спиратися при вивченні мотивації (Леонт'єв О.М., Рубінштейн С.Л., Ельконін Д.Б., Тализіна Н.Ф., Божович Л.І., Запорожець А.В.):

- об'єктивною основою розвитку мотивації (як однієї із важливих сфер особистості) є діяльність;
- розвиток мотивів є одночасно і результатом діяльності, і засобом її розвитку (у породженні мотивів визначальну роль має діяльність суб'єкта);
- особистість і діяльність перебувають у постійному процесі «узгодження», який зумовлює формування структур найбільш адекватного особистісного забезпечення цілей, завдань і змісту діяльності, у яку включена людина;
- будь-який вид діяльності людини несе в собі функцію *розвитку знань і здібностей* людини;
- на основі власної активної діяльності особистості і її власного активного відношення до середовища в процесі розвитку відбувається якісне перетворення самої особистості;
- у процесі діяльності психічні властивості людини (як суб'єкта діяльності) не тільки розвиваються, формуються, становляться, а й

проявляються; зокрема і мотиви заявлять про себе (проявляються) в процесі реального здійснення певної діяльності.

Не вдаючись до розгляду розбіжностей, які існують в різних психологічних школах щодо розуміння термінів і понять, які описують мотиваційні процеси, наведемо ті визначення, що часто використовуються в дослідженнях, здійснених у рамках діяльнісного підходу. *Мотивацію* розглядають як сукупну систему процесів, які відповідають за спонукання та дію (Вілюнас В.К.); як сукупність стійких мотивів (за наявності домінантного), яка виражає спрямованість особистості, ціннісні орієнтації і визначає її діяльність (Платонов К.К.); як процес дії мотиву (Платонов К.К.). *Мотив* – це те, що рухає, спонукає до діяльності; мотив діяльності відповідає певній потребі та переживається суб'єктом у формі бажання, хотіння або навпаки у формі відрази, що викликає так звану мотивацію заперечення; усі форми переживання (як позитивно, так і негативно спрямовані) є за своєю суттю формами відображення ставлення особистості до смислу мотиву власної діяльності, а відтак і до самої діяльності; узяті стосовно до діяльності мотиви виконують дуже цікаву, тонку і дуже складну функцію – вони визначають зону цілей, спрямовують діяльність до досягнення мети; а отже, через вибір у цій зоні мети визначається і відбір, вибір власне дій (Леонтьєв О.М.). Як бачимо, цей видатний психолог підкреслював важливість зв'язку «мотив-мета».

Як складне психологічне утворення, мотивація складається, зокрема, із певної кількості мотивів. Традиційно виділяють такі класи мотивів: смислотвірні мотиви і мотиви-стимули. Схожий поділ: внутрішній і зовнішній *типи* мотивації. *Внутрішня мотивація* спонукає людину до *такої активності, яка цікавить саме її* (я буду робити те, що хочу; що мені подобається і що приємно робити; що мене дуже цікавить), водночас зовнішнє підкріплення (винагорода або покарання) відсутнє. Завдяки дослідженням стало зрозуміло, що *внутрішня мотивація базується* на вроджених (організмичних, базових, універсальних) потребах в рості, у прийнятті, пізнанні, компетентності, досягненнях і самодетермінації (автономії) (Роджерс К., Маслоу А., Рюан Р.,

Deci E.). Ці потреби існують у всіх людей і є суттєвими для них. Тому внутрішня мотивація ініціює та *енергетизує* широкий спектр діяльностей і психологічних процесів. Отже, внутрішня мотивація має місце тоді, коли людина щось робить тому, що ця діяльність цікава їй і приносить задоволення. Наведемо приклади внутрішньої мотивації: гра, яка приваблює сама собою і не є засобом досягнення якихось інших (побічних до її змісту) цілей; дослідницька діяльність, яка породжена допитливістю; внутрішньо вмотивованою є більша частина поведінки маленьких дітей.

Щодо *внутрішньої мотивації до учіння* (тобто мотивації, яка йде від самої діяльності учіння), то її основою є *пізнавальна потреба* – базова, вроджена когнітивна потреба. Ця *потреба в пізнанні і розумінні* проявляється у бажанні дізнатися більше, зрозуміти (непізнане, непояснене, цікаве, нове), систематизувати, організувати, проаналізувати, шукати зв'язки і смисли, будувати систему цінностей, знайти смисл. У дорослому віці узагальнено процес вдоволення пізнавальної потреби часто розглядають як пошук смислу (Маслоу А., Леонтьєв Д.А., Гордєєва Т.О. та ін.). Що важливо: вдоволення цієї когнітивної потреби приносить людям яскраві, емоційно насичені, глибокі переживання. Зокрема, в ситуаціях навчання вони відчують інтерес, вдоволення, радість від самого процесу виконання діяльності, отримують насолоду від вирішення інтелектуальних задач; розуміють цінність учіння і готові проявляти зусилля, спрямовані на досягнення високих результатів цієї діяльності, яку самі обрали (сюди додається і відчуття власного вибору). Як показали численні дослідження, внутрішня мотивація учінневої діяльності забезпечує більшу утягненість у навчальний процес, кращу якість діяльності, більші досягнення, високі оцінки з боку вчителів, бажання вчитися й далі. Тобто хороша внутрішня мотивація співвідноситься як з кращими успіхами у навчанні, так і з життєвою успішністю загалом (Гордєєва Т.О., Маркова А.К., Gottfried A., Fleming, J.).

Отже, *внутрішня мотивація учіння* (яка зумовлюється пізнавальною допитливістю і заснована на інтересі до самої діяльності) не потребує

зовнішнього стимулювання (або підкріплення), оскільки учіння для людини є цінністю саме собою. По суті, внутрішня мотивація вміщує і мотив, і стимул (Гордеєва Т.О., Lai Emily R., Балл Г.А. та ін.) Але внутрішня мотивація, як її охарактеризували авторитетні вчені, – це конструкт високо привабливий, але такий, що легко зникає; існують також труднощі з ідентифікацією внутрішніх мотивів, пов'язані, з одного боку, із названою вище їхньою особливістю, а з іншого боку – із достатньою рідкісністю цього феномену (Маслоу А., Леонт'єв Д.А., Гордеєва Т.О. та ін.).

Картина мотивації учіння буде неповною, якщо не розглядати взаємодію людини із соціальним середовищем. Адже люди значною мірою мотивовані саме соціумом. До того ж учіння і професійна діяльність не можуть бути організовані так, щоб індивід виконував їх під впливом лише внутрішньої мотивації. *Зовнішня мотивація* – це феномен, який має місце тоді, коли фактори, які ініціюють і регулюють діяльність, знаходяться поза індивідом (його особистісними чинниками) і поза змістом діяльності. У зовнішній мотивації (я буду робити те, що важливо для суспільства; моєї родини; людей, яких я поважаю і люблю) продуктивної діяльності, у нашому випадку – діяльності учіння, виділяють два класи мотивів [цит. за 2, с. 35]. Перший клас мотивів: мотивація опосередковується самооцінкою індивіду, прагненням до її підтримки на достатньо високому рівні. В основі цієї мотивації лежить потреба в самоповазі, яка проявляється у бажаннях і прагненнях, джерелом яких є власні досягнення людини. Ці досягнення викликають почуття впевненості в собі, у своїй компетентності, майстерності, адекватності, а також відчуття незалежності і свободи. Тобто ця мотивація іде від самого суб'єкта (джерело стимуляції – вимоги власного Я) і називається зовнішньою не відносно нього, а відносно змісту діяльності, яку цей суб'єкт здійснює.

Другий клас мотивів: мотивація опосередковується оцінкою індивіда іншими людьми (тобто інші люди є основним джерелом стимуляції до виконання діяльності, пропонуючи винагороди чи покарання). В основі цієї мотивації лежить потреба у повазі оточення. Вона проявляється у мотиваційних

станах чи більш конкретних потребах, які породжуються реакцією оточення на досягнення суб'єкта в продуктивній діяльності (це потреби у визнанні, в прояві уваги, престижі, славі, завоюванні статусу, репутації тощо) [цит. за 2, с. 35].

Отже, зовнішня мотивація перебуває поза змістом діяльності, якою займається суб'єкт, але ця діяльність є засобом досягнення інших важливих для людини цілей (власні досягнення, престиж тощо). І тому дитина іноді може і сама бути ініціатором цієї діяльності і сама регулювати її виконання. Але зазвичай зовнішня мотивація управляється додатковими підсиленнями і здійснюється з використанням стимулів винагороди та покарання, які можуть бути матеріальними (гроші, оцінки, привілеї тощо) або нематеріальними (похвала, докір, покращення/ погіршення іміджу, підвищення /пониження власного статусу в суспільстві тощо). Часто стається так, що за зовнішньої мотивації відсутня реальна внутрішня мотивація та спостерігається лише налаштованість учня на отримання винагороди (за успіхи в учінні) або на запобігання покарання за неуспіх. Зрозуміло, що тут саме собою учіння сприймається як тягар і не приносить задоволення [5].

Після опису внутрішнього і зовнішнього типів мотивації стає зрозумілою логіка виділення серед мотивів учіння також двох основних груп мотивів: пізнавальних і соціальних. Вони відображають спрямованість учня на різні сторони навчання (на засвоєння знань, на оволодіння новими способами здобування знань, на процес навчання; чи на взаємини всередині оточення – між дітьми і дорослими) і в основному відповідають цим основним типам мотивації (пізнавальні мотиви – це внутрішня мотивація учіння; соціальні – зовнішня).

Завважимо, що поділ мотивів на різні типи (групи, класи) – це результат інтелектуальних операцій аналізу і узагальнення. Людей із тільки однією групою мотивів не існує: складні форми поведінки зазвичай спонукаються не однією потребою, а системою потреб, отже, не одним мотивом, а системою мотивів (так званий феномен полімотивації поведінки) [3; 2; 1]. Тому протиставлення типів мотивації (внутрішня, зовнішня) є достатньо відносним.

В сучасних дослідженнях доведено не тільки неоднорідність зовнішньої мотивації (яка може йти і від самого суб'єкта та бути зовнішньою не відносно нього, а відносно діяльності, яку цей суб'єкт здійснює), а й те, що внутрішня мотивація завжди присутня навіть у діяльності, яка мотивується переважно зовнішньо [2].

Тобто зовнішня і внутрішня мотивація не існують окремо одна від одної, не протилежні полярно, між ними існують взаємопереходи. Наприклад, коли діти в родині починають вчитися виконувати різні справи, вони часто мотивуються зовнішніми факторами, джерелом яких є батьки. Але згодом приходиться розуміння необхідності виконувати правила і поступово присвоюються (інтеріоризуються) батьківські цінності та стандарти. Ще приклад: приступаючи до учіння, праці, діти зазвичай мотивуються соціальними мотивами (зовнішніми), а вже потім можуть зацікавитись самою цією діяльністю. Отже, цілком закономірним є виділення ще одного типу мотивації – змішана мотивація, яка виникає у випадку поєднання внутрішніх та зовнішніх чинників (наприклад: я буду робити те, що потрібно, але тільки тоді, коли ця діяльність збігатиметься з моїми інтересами) (Lai Emily R.). Поєднання внутрішньої і зовнішньої мотивації може бути як позитивним, так і негативним. Зокрема, внутрішня мотивація може підсилюватись позитивною зовнішньою (наприклад, коли батьки підтримують і заохочують дитину) і послаблюватись у випадку байдужості оточуючих до успіхів та поразок учня.

Оптимальний варіант мотивації учіння – це зазвичай сполучення внутрішньої і зовнішньої мотивації. Не можна недооцінювати роль зовнішньої мотивації в регуляції діяльності. Тут доречно згадати, що зовнішня мотивація передбачає вольову регуляцію діяльності і сприяє її розвитку (Леонт'єв Д.А., Іванников В.А. та ін.).

Як ми вже наголошували, процес цілеутворення в сучасній психології вважається одним із чинників (чи важливих компонентів) мотивації [2, та ін.]. Людина завжди прагне до якоїсь мети (цілей), і це є одним із проявів вродженої тенденції до росту, руху вперед (Роджерс К., Маслоу А. та ін.). Метою (в

широкому розумінні) можуть бути зміни в оточенні, які відбуваються в процесі ігрової, творчої, дослідницької та інших діяльностях. У самому процесі діяльності цілі виконують такі функції, як запуск, підтримка і регуляція діяльності (Маслоу А., Роджерс К., Леонтьєв Д.А. та ін.). Тобто цілі тісно переплітаються із мотивами, і тому зв'язка *мотив – цілі* найкраще показує стан розвитку мотивації людини (Леонтьєв Д.А., Балл Г.А., Гордєєва Т.О., Lai Emily R. та ін.). Бути вмотивованим – означає володіти цілою низкою здатностей, які забезпечують процеси постановки цілей, реалізацію намірів, реагування на невдачі, досягнення результату. Отже, для того, щоб якомога краще вивчити мотивацію людини, важливо знати, які цілі вона ставить, які конкретні кроки планує для досягнення кінцевого результату. До речі, в сучасних дослідженнях американських психологів в структурі мотивації учіння виокремлюють мету (це те, що визначає чому школяр взагалі ходить до школи і вчиться), і ціль (яка показує, для чого він вчиться); а самі цілі учіння поділяються на цілі перформансу (які спрямовані на отримання задоволення від схвалення оточення) та цілі майстерності (які передбачають задоволення від самого процесу навчання) (Lai Emily R., Кондратенко Л.О. та ін.).

Висновки. Ми вважаємо, що представлені в новітніх дослідженнях структурні елементи мотивації (чи складові мотивації) допоможуть в операціоналізації складових цієї мотивації при створенні дієвої системи її психологічної діагностики. Адже питання про *сучасні адекватні інструменти діагностики* мотивації учіння при всій його актуальності залишається відкритим. Нагадаємо, що психологічна діагностика в системі освіти покликана допомогти педагогам зрозуміти індивідуальність дитини, особливості її становлення, притаманні саме їй інтереси і схильності, відслідковувати динаміку розвитку дитини (наприклад, здійснювати моніторинг розвитку учіннєвої мотивації окремих учнів, класів чи певної школи загалом). І без правильного використання психодіагностичної інформації вчасно помітити і запобігти зниженню у дітей мотивації до учіння і тим самим підвищити результативність навчально-виховного процесу в школі - неможливо.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо у розробці інструментів діагностики мотивації учіння, які зможуть вирішувати завдання, що ставить сучасне життя (зокрема, вчасно виявляти зниження мотивації дитини до учіння і її причини).

Список використаних джерел

1. Балл Г. А «Мотив»: уточнение понятия. *Психологический журнал*. 2004. № 4. С. 56–65.
2. Гордеева Т. О. Психология мотивации и достижения М. : Смысл, Издательский центр «Академия», 2006. 336 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие. 2-е издание, стереотипное. Москва : Смысл : Академия, 2005. 352 с.
4. Немеш О. М. Практична психологія віртуальної реальності : монографія. К. : Видавничий Дім «Слово», 2015. 320 с.
5. Шпитцер М. Антимозг: цифровые технологии и мозг. Москва : АСТ, 2014. 288 с.